

ЗА КУЛТОВАТА СЦЕНА В НОВОВАВИЛОНСКАТА ГЛИПТИКА ПРЕЗ VII – V В. ПР. ХР. (ЧАСТ II)

Кабалан Мукарзел

ON THE CULT SCENES IN THE NEW BABYLONIAN GLYPTICS, 7TH TO 5TH CENTURY B.C., PART 2

Kabalan Mukarzel

Abstract: The present research is dedicated to the stamp-seals and their im-pressions with the Neo-Babylonian Cultic scene. The research is ba-sed mainly on published monuments in the collections of Le Louvre (Paris) and Vorderasiatischen Museum (Berlin), added with some artifacts from other museums.

A classification of the motive on the monuments is proposed. It is based on the styles used in the art of Mesopotamian glyptics during the First Millennium BCE. Three types of scene's depiction are de-fined, and the peculiarities of their figural elements are examined. Based on new publications, some additional observations on the chronology of the scene in the period under study are made.

Key words: stamp-seal, cultic scene, Neo-Babylonian, style, worshipper, sym-bol, type

Настоящото проучване е посветено отново на *култовата сцена* в нововавилонската глиптика, но с акцент върху марковите печати с мотива, а не върху цилиндрите.¹

По паметниците от изследваната група сцената се състои от два основни елемента: поклонник в определена поза и обект на поклонение, изобразен чрез символите на различни божества.² Често в нея са нанесени и допълнителни символи, предимно в горната част на образното поле. Сцената е характерна за вавилонската глиптика

¹ Искам да изразя големи благодарности към Настоятелството на Британския музей в Лондон, което любезно ми предостави възможност да публикувам снимки на разглеждани артефакти, както и на Зозан Тархан, студентка от специалност „Археология” в СУ „Св. Климент Охридски”, чиято заслуга са рисунките на сцени по паметниците. За първата част на това изследване, посветена на сцената в цилиндричните печати, вж. Мукарзел, К. 2016.

² За дефиниция на сцената с основни фигури поклонник в определена поза и обект на поклонение със символи на божества вж. Menant 1880: 24–25, Zettler 1979, 257.

в периода VII–V в. пр.Хр., среща се по цилиндрови печати и става водеща в изображенията по маркови печати в указания период.³ Резултат е от развитието на местните традиции, а не на външни влияния, въпреки че по своето разпространение се среща далеч от Двуречието.

Цели на това изследване са излагането на редица нови наблюдения върху паметниците с мотива и неговото хронологизиране въз основа на материал, публикуван след обобщаващите проучвания на Menant от 1880 г. и на Zettler от 1979 г. Сред целите присъства и предлагането на работна типологизация относно изображенията на сцената по марковите печати и отпечатаъци от нововавилонската епоха. Проучването се базира основно на колекциите, съхранявани днес в Лувъра (Париж) и Предноазиатския музей (Берлин), като в него са привлечени паметници от колекциите на Британския музей (Лондон) и музея Метрополитън (Ню Йорк). Ползван е и материал от публикувани сборници с клинописни таблици, където има съхранени отпечатаъци.

1. За марковите печати с култовата сцена.

Марковите печати възникват като паметник в Двуречието и Близкия изток през VII–VI хил. пр.Хр. още преди появата на писмеността.⁴ Употребявани са активно до появата на цилиндровите печати, които от средата на III-то хил. стават основни паметници в месопотамската глиптика. Арамеизацията на Асирия и Вавилония от началото на I-то хил. води до възраждане употребата на маркови печати, които от VIII–VII в. насетне изместват цилиндровите в изкуството.⁵

⁴ За датирание възникването на марковите печати вж. Porada 1993: 563 и Collon 1990, 14, според която най-ранните паметници от този вид са изработени от речен камък.

⁵ Процесът на арамеизация на Двуречието през първата половина на I-то хил. е съпътстван от разпространението на арамейския език и неговата азбучна писменост, ползващи за материални носители не глинени таблици, а дървени таблици и папирус, по които се нанасят отпечатаъци на маркови печати. В това се търси и причината за отслабващата употреба на цилиндровите печати от периода, свързани с употребата на клинописа и неговия материален носител – глинена таблица. Вж. Collon 1990, с. 17–18, Boehmer 1975, с. 343–344.

³ Всички дати в основния текст на настоящото проучване се отнасят до периода преди Рождество Христово. В хронологическо-исторически план *нововавилонската епоха* обхваща периода от 626 до 539 г. пр. Хр., когато се осъществява Нововавилонското царство, а *късновавилонската епоха* обхваща периода от 539 г. пр.Хр. до средата на I в. сл. Хр., като в изследването терминът има по-тясно значение за епохата 539–331 г. пр.Хр., когато Двуречието е част от Ахеменидската империя.

Според формата си марковите печати се подразделят на няколко групи: конични (пирамидални), дисковидни (овални), скарабoidни и правоъгълни (фиг. 1). Състоят се от тяло, чийто вид спада към посочените групи и основа (база), чиято форма е кръгла или елипсовидна. Именно на нея е връзано изображението. Паметниците са перфорирани с цел окачване.⁶ Култовата сцена е засвидетелствана по всички от описаните видове маркови печати и техните отпечатъци, като най-често се среща по конични, а най-рядко по правоъгълни печати.⁷ Така например в колекцията на Предноазиатския музей от проучените 90 паметника със сцената коничните са 64, скарабoidните 22, дисковидните 3 и правоъгълният – само 1.⁸ Подобно е положението и с колекцията Деклерк в Лувъра.⁹

Печатите със сцената са изработвани от разнообразен материал: скъпоценни камъни, стъклена паста, глина, слонова кост, други видове камък. Най-предпочитани обаче са твърдите скъпоценни камъни. Примерно от изследваните 133 паметника с мотива в колекциите на Лувъра и Предноазиатския музей, 106 са от скъпоценен камък, като 87 от тях са от по-често и 19 от по-рядко срещани камъни. Сред най-ползваните материали, както сочи Таблица 1, първенството се държи от халцедона и ахата – общо 73 артефакта, следвани от карнеола, ясписа и сардоникса – общо 14 печата (вж. Таблица 1). В по-голямата си част материалите за паметниците се внасят от различни части на Близкия изток, предимно извън Двуречието.¹⁰

⁶ Повече сведения за формата и вида на марковите печати, придружени от рисунки на паметници, вж. у Jakob-Rost, Gerlach 1997, с. 11–17, 115–118.

⁷ Примери за използването на култовата сцена в посочените видове печати и отпечатъци могат да се видят у: коничен печат VA Bab 1666 (Jakob-Rost, Gerlach 1997, 74, 75, No. 247), дисковиден печат AO 5684 (Andre-Salvini 2008, 223, No. 175), скарабoidен печат VA 3435 (Jakob-Rost, Gerlach, 1997, 82, 83, No. 317), правоъгълен печат VA Bab 1651 (Andre-Salvini 2008, 223, No. 174), като този паметник има и други сцени по три от страните си и отпечатък на таблица AO 6805, датирана в 7-та година от управлението на цар Камбиз (Delaporte 1923, 175, Pl. 121, A 794).

⁸ Сведенията за печатите от Предноазиатския музей заедно с техните изображения вж. у Jakob-Rost, Gerlach 1997, с. 64–65, 72–83, No. 237 – No. 321.

⁹ В колекция Деклерк печатите със сцената са разпределени така: 27 конични, 2 скарабoidни, 1 дисковиден и 1 правоъгълен. Вж. сведенията за печатите и техните изображения у Delaporte 1923, с. 171–173, Pl. 92, A 737 – A 769.

¹⁰ Сведенията в таблица 1 за районите на внос на посочените скъпоценни камъни и техните находища вж. у Moorey 1994, с. 74–77, 79–103, Collon 1990, с. 31–38.

Скъпоценни камъни като халцедона и ахата са по вид кварцови, с твърдост 6.7–7 по скалата на Mohs, при максимум 10. Тяхната обработка е резултат от техническия напредък в глиптиката през периода, а основните инструменти за създаването им са металната пила, свределът и режещото колело. Предпочитани са светлопропускливите камъни на цвят сини (халцедон), жълто-кафяви (халцедон), кафяво-бели (ахат), кафяво-червени (яспис), по-рядко светло сиви (халцедон), сиво-кафяви (халцедон) и оранжево-червени (карнеол). Вносните камъни са добивани в резултат на добре развитата търговия от периода, особено с районите на Мала Азия и Иран. Употребата на камъните за паметниците се намира в зависимост от социалното положение на техните притежатели и от гемологичните им представи, отразени в бита и вярванията на вавилонците.¹¹

Изображенията по марковите печати се връзват на тяхната основа в негатив – *intaglio*, за да може при ползване на печата мотивът да излезне в позитив.¹² В поне 30% от паметниците обаче, сцени се връзват и по тяхното тяло. Това наблюдение се отнася до коничните и правоъгълните печати. Обикновено тези допълнителни сцени са с различен мотив от този на главната.

Образното поле на марковите печати е по-малко, в сравнение с това на цилиндровите и поради това изобразяваната тук *култова сцена* е представена по-еднообразно. Между двете групи паметници обаче съществува много тясна връзка (сравни Фиг. 2 и 3). Тя се открива по линия на ползваните мотиви и стилове, материали за изработка на печатите и ползваната технология за връзване на изображенията. Тъй като най-ранните цилиндрови печати със сцената се

¹¹ Гемологичните представи на вавилонците и асирийците са засвидетелствани в редица текстове с магически, ритуален, лексикален и описателен характер. Примерно във фрагмент от серията *Abni l'ikinli – Природата на камъка*, се описва видът на различни скъпоценни камъни, а в епическия текст *Lugal-e* се изброяват магическо-ритуални функции на скъпоценни камъни като хематита, ахата, халцедона, карнеола, ясписа и др. Вж. за посочените примери Postgate 1997, с. 216–217.

¹² Според дефиницията на Jakob-Rost, мотивът на марковия печат обикновено е връзан в негатив върху основата на печата, така че при отпечатване върху материал да се появи в позитивен релеф. В противоположност на цилиндровия печат, марковият няма „безкраен“ отпечатък, а формата на мотива му е по начало оградена. Вж. Jakob-Rost, Gerlach 1997, с. 17.

датират около средата на VII в., то появата ѝ по марковите печати е най-вероятно синхронна с тези по цилиндричните или малко по-късна.¹³

По марковите печати със сцената рядко се срещат надписи. Когато ги има, те са предимно на арамейски и по изключение на академски език. Най-често с тях е изписано лично име, вероятно на притежателя им. Пример за това е надписът от паметник АО 2292: *lmnhm* – на Менахем.¹⁴ Тъй като тези печати са по-удобни за нанасяне върху папирус и покрити с восък дървена таблица, те получават по-широка употреба в VII–V в. за сметка на цилиндричните и съпътстващите ги глинени таблици.

По своето разпространение тези печати с мотива и техните отпечатъци се срещат из целия Близък изток, особено в земите, които са били подвластни на Нововавилонската и Ахеменидската империи. В археологически контекст са откривани във Вавилония и Асирия (дн. Ирак), Сирия, особено източните и северозападните части на страната, Елам (дн. Иран) и отделни райони на днешните Ливан, Израел и Турция.¹⁵ Познати са и от по-далечни земи, стоящи извън културния им контекст, като примерно България.¹⁶

2. Типологизация на сцената по марковите печати.

За момента приблизително еднообразните култови сцени по марковите печати не са подлагани на детайлна типологизация и сравнително разглеждане. Вероятна причина за това е не само разпръснатостта на паметниците из световните музеи, но и пренебрегването им в проучванията за сметка на цилиндричните печати и по-информативните им изображения.

Типологизация на тези печати със сцената обаче, макар и работна, е нужна най-малкото поради факта, че в периода VII–V в.

¹³ За датирането на цилиндричните печати с култовата сцена вж. Collon 1987: 83 с посочени примери, Voehmer 1975, с. 343–343, Porada 1947, с. 163.

¹⁴ Вж. надписа по паметника у Delaporte 1923: 171, A 737. Пример за паметник с кратък клинописен надпис – възвание към божество, може да се види в отпечатък YOS XIX, 1 у Beaulieu 2000, Pl. II, Seal 4.

¹⁵ Така например марков печат с култовата сцена е открит при разкопките на Тел-Таанах в Израел. Той е коничен, от халцедон. Вж. сведенията за паметника и негова снимка у Tushingham 1992, с. 15–16, fig. 1.

¹⁶ Повече сведения за открития при разкопки край с. Драгоданово, Сливенско, печат с култовата сцена вж. у Димитрова, Мукарзел 2012, с. 91–97.

това е най-срещаният мотив по паметниците на глиптиката. В подобно начинание по-сигурен критерий за сравнение не са особеностите в елементите на сцената, както при цилиндровите печати, а стиловете в изобразяването на самата сцена.¹⁷ Познатите стилове в глиптиката на Двуречието от I-то хил. са четири, като в три от тях – изящният, пластичният и схематизиращият, се наблюдава употребата на култовата сцена.¹⁸ Стилите дефинират начина на връзване на самия мотив и се намират в зависимост от ползваните инструменти за това като пилата и режещото колело.¹⁹ Въпреки че от VIII в. насетне употребата на стиловете е синхронна, навлизането на култовата сцена в тях и нейното разпространение като тенденция са диахронни. Това наблюдение се доказва чрез ползваните в проучването методи на стилистичен анализ по елементите на изображенията и датиране по съхранените отпечатъци. С оглед на изложеното, марковите печати със сцената могат да се обособят в три основни типа.

Тип 1 се състои от печати, на които култовата сцена е изобразена в *изящен стил*. Този стил процъфтява в глиптиката на Вавилония и Асирия през VIII в.²⁰ Негова основна характеристика е създаването на детайлно моделирани фигури чрез по-широката употреба на режещо колело.²¹ Стилът се ползва за маркови печати със сцената още от средата на VII в. Пример за това е паметник VM 108849 – коничен печат, датиран в 700–500 г. (фиг. 3).²²

¹⁷ За предложена работна типологизация на цилиндровите печати с култовата сцена вж. Мукарзел 2016, с. 325–335.

¹⁸ Обобщаващи сведения за четирите основни стила в месопотамската глиптика през I-то хил. вж. у Boehmer 1975, с. 341–344. Техните названия в проучванията на английски и немски език са следните: 1. линеарен стил – linear style, kerbschnitt Stil, 2. изящен стил – modelled style, modelierende Stil, 3. пробит стил – drilled style, plastischen Stil, 4. връзан стил – cut style, geschnit-tenen Stil.

¹⁹ Повече сведения за техниката на изработване на паметниците и ползваните в нея инструменти, вж. у Collon 1990, с. 39–42, Jakob-Rost, Gerlach 1997, с. 17–18, както и Moorey 1994, с. 106–110.

²⁰ За дефиниция на изящния стил и неговите характеристики по цилиндровите и марковите печати вж. Porada 1947: 146, Pittman 1987, с. 46.

²¹ Примери за паметници в този стил вж. у Фиг. 3 VM 108849 – за марковите печати и у Collon 1987: 82, No. 378–379, Boehmer 1975: 361, Abb. 275n, Porada 1947, Pl. VIII Fig. 32 – за цилиндрови печати.

²² Вж. сведенията за печата в Таблица 2, както и данните в сайта на Британския музей на адрес:

Вляво на образното поле стои изправена фигура на мъж (поклонник) – с шапка и дълги брада и коса. Тя е вдигнала едната си ръка в молитвен жест с отворена нагоре длан и е обърната надясно. Носи добре оформена дреха, по която се виждат отделни елементи. Вдясно, срещу фигурата, има продълговат олтар, маркиран с вертикални линии, върху който лежи дракон с изправена глава, а над него са изобразени лопата, две стила и двойна V-образна гръмотевица. Горе, в средата на полето, има полумесец.

Паметниците с култовата сцена в изящен стил не са многобройни. Фигурата на поклонника в тях е сравнително еднообразна по вид и поза с някои изключения, като печат ВМ 128852, където поклонникът, застанал пред два олтара и палма, е с обърнати глава и брада и държи в протегнатата напред ръка някакъв предмет или печат ММА 86.11.35, където традиционният му образ е връзан клекнал.²³ Сравнително еднообразие се наблюдава и по отношение на обекта на поклонение – олтар с дракон, лопата и две стила върху него. От проучените общо 9 паметника със сцена тип 1 този обект се среща в 6 от тях. Има обаче и изключения, като паметник ММА 1984.383.44 – коничен печат, датиран в VI в. (Фиг. 4).²⁴

В средата на образното поле стои изправена фигура на поклонник, с шапка и дълги брада и коса. Той е обърнат наляво с вдигната в молитвен жест ръка. Срещу него върху висок олтар е изобразено седнало куче, зад което има изправен топор или скиптър. В горната част на полето е разположен полумесец.

В коничен печат VA 753 пък обектът на поклонение се състои от олтар с лопата, две стила и двойна гръмотевица с форма V. Горе в средата е връзан крилат диск, а зад поклонника – висока поставка с лампа.²⁵

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=369107&partId=1&searchText=stamp-seal+Late+Babylonian&page=2 с достъп от 05. 03. 2016.

²³ Печат ВМ 128852 се датира в IV в. вж. данните за артефакта в интернет на адрес: <http://asorblog.org/2014/07/11/psychedelics-and-the-ancient-near-east/> с достъп от 10. 03. 2016. Печат ММА 86.11.35 се датира в VI–V в. вж. изображението му в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/321655> с достъп на 05. 03. 2016.

²⁴ Вж. сведенията за паметника в Таблица 2 и у Pittman 1987, 73, No. 74.

²⁵ Вж. данните за паметника у Jakob-Rost, Gerlach 1997, 72, 73, No. 242.

Най-често изобразяваният допълнителен символ в този тип на сцената е обърнатият нагоре полумесец, разположен винаги в горната част на образното поле.²⁶ По-рядко се срещат изображения на крилат диск или звезда – в горната част на полето или на изправен ромб и други знаци – зад някоя от главните фигури.²⁷ Известни са и паметници, в чиито сцени няма допълнителни елементи, като VA 2966.²⁸

Култовата сцена от тип 1 е трудно различима по отпечатъци, защото по тях рядко излизат детайлите в образите на фигурите, а това допуска бъркането ѝ със сцени от тип 2, чийто стил е различен. Затова важна роля за датирането ѝ има стилистичният анализ. По отпечатъци вероятно ранно изображение на сцената може да се види на таблица, датирана в 576 г., по времето на Навуходоносор II.²⁹ По-късни възможни отпечатъци на мотива са засвидетелствани в V в. по таблици, датирани в управленията на Дарий I (ок. 492/1 г.) и Артаксеркс I (ок. 456 г.).³⁰ Най-късният е от Калах и се датира ок. 327 г., но той със сигурност е от епоха, в която сцената вече е изместена в глиптиката от други мотиви.³¹ Данните от отпечатъците могат да се използват за определяне *terminus ante quem* относно употребата на сцена тип 1 в глиптиката и той е в VI–V в.

С помощта на стилистичен анализ може да се предположи и *terminus post quem* за разпространението на сцената. Дрехата на

²⁶ Вж. примерно коничен печат MMA 93.17.107, датиран в VI–V в., в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/322240> с достъп от 04.03.2016 г.

²⁷ Вж. описаните елементи в паметници VA 769 у Jakob-Rost, Gerlach 1997, 72, 73, No. 239 и MMA 93.17.107, датиран в VI–V в. в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/322240> с достъп от 04.03.2016.

²⁸ Сведения за паметника и негово изображение вж. у Jakob-Rost, Gerlach 1997, 72, 73, No. 240.

²⁹ Аргумент в полза на това, че стилът на отпечатъка е изящен, са не само съхранените детайли по образите на сцената, но и видът на крилатия диск в горната част на полето. Вж. Weisberg 2003: 2 No. 4, Pl. 25 Text 46.

³⁰ Вж. отпечатъците у Mitchell, Searight 2008: 153 No. 456, 160, No. 489, като първият е в текст от Сипар, датиран в 30-та година на Дарий (491 г.), а вторият в текст от Урук, датиран в 8-та година на Артаксеркс I (456 г.)

³¹ Вж. изображението у Mitchell, Searight 2008: 185, No. 599.

поклонника в печат ВМ 108849 е по-особена. Това е дълга роба с пояс, в долната си част с ресни и с вертикална линия на ръба. Сходен тип облекло се наблюдава в релефи от дворците на асирийските царе Саргон II, Синахериб и Ашурбанипал в периода края на VIII – средата на VII в., като най-голяма е приликата с образи от релефите на Саргон II от Дур-Шаррукин, от края на VIII в.³² На този фон едно датиране на паметника около средата – края на VII в. не е лишено от логика.

Тип 2 на култовата сцена е изобразен по маркови печати в *пластичен (пробит) стил*. Стилът е познат от цилиндрови печати и се характеризира с по-схематично връзване на образите, без големи детайли по тях, чрез по-широко използване на свредел и по-рядко на режещо колело.³³ Прилага се за маркови печати със сцената не по-рано от края на VII в., а през VI в. ще стане и най-ползваният за мотива. Трябва да се отбележи, че паметниците със сцени от тип 2 са сравнително многобройни и добре засвидетелствани в отпечатъци. Пример за този тип на мотива е изобразеният по коничен печат АО 4366, датиран в VI в. (Фиг. 5).³⁴

В центъра на образното поле стои изправена и обърната надясно мъжка фигура – с шапка и дълги брада и коса. Едната ѝ ръка е вдигната в молитвен жест с отворена нагоре длан. Вдясно на полето, пред фигурата е разположен продълговат олтар, маркиран с вертикални линии, върху който е легнал дракон, над който са поставени изправени лопата и две стила. В горната част на полето е връзан полумесец, а зад мъжката фигура – изправен ромб.

Фигурата на поклонника в тези сцени е статична по съхранените паметници. По отпечатъци обаче, датирани в управленията на Навуходоносор II и Набонид през VI в., се наблюдава и ограничено

³² Вж. Reade 1987: 31 Fig. 38, 42, Fig. 60, 57, Fig. 83, – като в две от посочените изображения този тип дреха се носи предимно от владетели.

³³ За дефиниция на пластичния стил и неговите характеристики по печатите вж. Pittman 1987, с. 45–46. Примери за цилиндрови печати в този стил могат да се видят у Collon 1987: 78, No. 344 – 345, Porada 1947, Pl. VII Fig. 25 – като мотивите по посочените паметници са различни от култовата сцена, а за марковите печати в този стил вж. Boehmer 1975: 361, Abb. 275 k.

³⁴ Вж. сведенията за паметника в Таблица 2, както и данните у Andre-Salvini 2008: 223, No. 176, Delaporte 1923: 172, Pl. 92, A 759.

ползване на жреческа фигура – с гола глава и обръснато лице.³⁵ Отново в този период, както сочат други отпечатъци, имаме и сцени, в които освен поклонника (жрец или с брада и шапка) е нанесен и допълнителен символ, но липсва обектът на поклонение.³⁶ Въпреки тези изключения от правилото, в поне около 80% от артефактите обектът на поклонника е традиционен – с дълга брада и коса и с шапка.

По-големият брой паметници от тип 2 засвидетелства разнообразие и в изобразяването на обекта на поклонение. Пример за това е коничен печат VA 3290, датиран в нововавилонската епоха (фиг. 6).³⁷

В центъра на образното поле стои изправен поклонник – с шапка и дълги брада и коса, обърнат надясно с вдигната в молитвен жест ръка. Пред него е връзана по-ниска продълговата кадилница, а зад нея – на висока поставка, стои лампа. Горевляво на поклонника, е изобразена звезда, а в долната част на мотива – двойна хоризонтална линия.

Други обекти на поклонение, срещани по паметниците от тип 2, са: малка лопата с продълговат съд на висока поставка, олтар с осмолъчна звезда на висока поставка и поставка с лампа, олтар със

³⁵ Вж. отпечатъците в хронологичен ред: GCC I, 76 (Dougherty 1923, Pl. XI) недатиран точно от епохата на Навуходоносор II, GCC I, 137 (Dougherty 1923, Pl. XIX) от 40-та година на Навуходоносор II (564 г.), YOS VI, 154 (Dougherty 1920, Pl. LIII) от 11-та година на Набонид (544/3 г.) и YOS XIX, 1 (Bea-ulieu 2000, Pl. II, Seal 5) от 14-та година на Набонид (541/0 г.)

³⁶ Вж. примерно GCC II, 199 (Dougherty 1933, Pl. XXXIII) датиран в 39-та година на Навуходоносор II (565 г.), като в изображението присъства само образа на поклонника, GCC II, 200 (Dougherty 1933, Pl. XXXII) датиран в 39-та година на Навуходоносор II (565 г.), където поклонникът е с брада и шапка, а горе има полумесец и GCC II, 201 (Dougherty 1933, Pl. XXXII), датиран в 37-та година на Навуходоносор II (567 г.), където поклонникът е жрец, а горе в полето е връзана звезда. Пример за паметник със сцената е коничен печат VM 132115, където поклонникът е с дълги брада и коса, в горната част на образното поле има полумесец, а вдясно под него – кръг, но липсва основен обект на поклонение. Вж. паметника в сайта на Британския музей на адрес: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1600801&partId=1&searchText=stamp-seal+Asia&page=10 с достъп от 10.03.2016.

³⁷ Вж. сведенията за паметника в Таблица 2 и у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 72, 73, No. 241. За друг паметник с обект на поклонение лампа на висока поставка вж. AO 2295 у Delaporte 1923: 172, Pl. 92 A 765.

стилизирани гръмотевици, фигура на божество в полумесец, седнало куче, олтар с птица и зад него митично същество – полуптица – полускорпион с човешка глава и корона, олтар с козирог и жезъл с глава на овен, олтар с лопата и седнало куче.³⁸ От отпечатъци е известен и друг обект на поклонение – фигура на изправен жрец, облечен в кожа на риба.³⁹ Въпреки това, в мнозинството паметници с мотива от тип 2 най-срещаният обект на поклонение е традиционният – олтар със или без дракон на него и лопата с две стила. Това наблюдение важи за поне 70% от печатите. Примерно, от проучените 10 артефакта със сцената от разглеждания тип в колекцията на Предноазиатския музей в Берлин 7 са с традиционен обект на поклонение и 3 – с различни.

Допълнителните символи в сцената от тип 2 са сходни с тези от сцена тип 1. Най-често връзвани в горната част са полумесец, звезда и много по-рядко крилат диск.⁴⁰ На нивото на основните фигури, обикновено зад тях, се изобразяват изправен ромб, меч или кама, кадилница, осмолъчна звезда, растение и рядко срещани символи, като изправена риба.⁴¹ Има и сцени, в които няма допълнителни символи, но те се срещат рядко.⁴² Обикновено в сцените от тип 2,

³⁸ Вж. следните паметници с посочените примери на обект на поклонение: KLq 26 (Andre-Salvini 2008: 289, No. 269), AO 2299 (Delaporte 1923, 173, Pl. 92 A 767), AO 6226 (Delaporte 1923, 173, Pl. 92 A 768), AO 2172 (Delaporte 1923: 171, Pl. 92 A 735), VA Bab 1665 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 72, 73, No. 244), VA 6977 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 72, 73, No. 237), Brett No. 144 (Osten 1936, 20, Pl. XII), Boehmer 1975: 361, Abb. 275k.

³⁹ Вж. отпечатъците по таблици YOS III, 181 (Clay 1919, Pl. LXVIII), като текстът е недатирано писмо от нововавилонския период, вероятно от VI в. и MLC I, 88 (Clay 1912, Pl. 43), като текстът е датиран по времето на Антиох III Велики в 187 г.

⁴⁰ Вж. примери за: полумесец – пирамидален печат MMA 93.17.81, датиран в VI – V в. в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/322221> с достъп от 04.03.2016, за звезда – коничен печат AO 6226 у Delaporte 1923: 173, Pl. 92 A 768, и за крилат диск – коничен печат VA 262 у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 45 No. 245.

⁴¹ Вж. примери за посочените допълнителни символи на сцената в паметници: Brett No. 166 (Osten 1936: 22, Pl. XII), отново печат AO 6226, в който има цели три допълнителни символа (Delaporte 1923: 173, Pl. 92 A 768).

⁴² Вж. примерно коничен печат VA 14655 у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 249, както и коничен печат MMA 93.17.95, датиран в VI – V в. в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/322205> с достъп от 04.03.2016.

тези символи са един или два; когато е един, той е разположен в горната част на полето, но когато са два – единият е на нивото на главните фигури. Рядко допълнителният символ е с големи размери, като примерно в дисковиден печат АО 5684, където зад фигурата на поклонника е врязано голямо дърво с разперени клони, високо почти колкото него.⁴³

Сцената от тип 2 се хронологизира по-прецизно, поради по-широкото ѝ отразяване в отпечатъците, което не налага използването на стилистичен анализ. Тук обаче има един проблем. По-красивите екземпляри с мотива невинаги могат да се различат ясно от тези със сцена от тип 1. Това наблюдение важи както за отпечатъците, така и за някои паметници.

Таблица 3 обобщава данните за ползването на мотива в датирани клинописни текстове (вж. таблица 3). Най-ранният сигурен такъв е от 15-та година на Навуходоносор II – 590 г. в таблица BM 30 940⁴⁴. Най-късният отпечатък със сцената е от текст MLC 1, 88, датиран в 125 г. от селевкидската ера, в епохата на Антиох III Велики – 187 г.⁴⁵ Трябва да се отбележи, че този отпечатък е поместен в таблицата с още 23 изображения, повечето от които са с други сцени. Според данните, обобщени в Таблица 3, сцената от тип 2 навлиза широко в глиптиката още в началото на VI. Тя запазва широката си употреба през целия VI и първата четвърт на V в., като във втората четвърт на V в., при управлението на Ксеркс, употребата ѝ рязко спада, а в третата четвърт на века – при Артаксеркс I отново се засилва чак до края на V в., след което става спорадична. Сравнителният хиатус в ползването на сцената по времето на Ксеркс (486–465 г.) за момента не може да бъде обяснен, но е възможно причина за това да са все още непубликувани паметници. По-малкият брой отпечатъци със сцената от епохите на Кир II и Камбиз може да се обясни със сравнително кратките им управления във Вавилония. Таблица 3 сочи, че пикът в употребата на мотива в нововавилонската епоха е при управленията на Навуходоносор II и Набонид, а в късновавилонската – при тези на Дарий I и Артаксеркс I, което предполага

⁴³ Вж. изображението на паметника у Andre-Salvini 2008: 223, No. 175.

⁴⁴ Вж. отпечатъка у Mitchell, Seairight 2008: 117, No. 288.

⁴⁵ Вж. отпечатъка у Clay 1912, Pl. 42, No. 88.

обща хронология от края на VII или началото на VI в. до края на V в.⁴⁶ Много рядко мотивът в тип 2 се появява и след края на V в., но вече не като водещ и както сочат останалите отпечатъци по таблица MLC 1, 88, той е изместен от сцените с животни.⁴⁷

Тип 3 на сцената по разглежданите печати е изобразяван в *схематичен стил*, произведен на пластичния. Негова основна характеристика е силната схематизация на фигурите, предадена чрез съединени линии и кръгове, за чието изработване са ползвани свредел и по-рядко режещо колело.⁴⁸ Този тип на мотива е добре засвидетелстван в печати, датирани основно в VI в. Пример за паметник със сцената е скарабиден печат BM 101975, от новавилонската епоха (Фиг. 7).⁴⁹

В центъра на образното поле стои изправена и обърната надясно фигура на поклонник с шапка, дълги коса и брада и вдигната в молитвен жест ръка. Срещу него вдясно е разположен олтар, върху който има лопата и две стила. В полето липсват допълнителни символи, а образите са силно схематизирани.

Начинът на врязване на фигурите е характеристика, която не се среща по цилиндрови печати, въпреки някои прилики. Фигурата

⁴⁶ Тук е мястото да се отбележи, че сцена тип 2 е позната и от редица таблици, чиито датировъчни формули не са съхранени, но са датирани от издателите в периода края на VII – началото на V в. въз основа на филологически или просопографски анализ. Вж. примерно текстове YOS III, 134, 178, 181 у Clay 1919, Pl. LI, LXVII, LXVIII. Това са писма от храмовата администрация на Е-анна в град Урук.

⁴⁷ Вж. таблицата у Clay 1912, Pl. 42–43, No 88. Текстът е съставен в Кула и е свързан с храмовото стопанство на града. По него има общо 24 отпечатъка, от които с култовата сцена от тип 2 – 1, с други варианти на сцената – 6, мотив с животни – 12 и с други мотиви – общо 5.

⁴⁸ За дефиниция на схематичния стил и неговите характеристики по паметниците вж. Pittman 1987: 45–46, като авторът използва за него термина *coarser drilled style*. Примери за паметници от тази група са коничните печати у Boehmer 1975: 361, Abb. 2751 и WA 118704 у Collon 1990, 12, 1D, като авторката предпочита да нарича стила *stylised*.

⁴⁹ Вж. данните за печата в Таблица 2, както и описанието му в сайта на Британския музей на адрес:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1554917&partId=1&searchText=stamp-seal+Asia&page=4 с достъп от 10.03.2016.

на поклонника в сцена тип 3 е статична по поза и еднообразна по оформление – изправена, с вдигната в молитвен жест ръка, с шапка и с дълги брада и коса⁵⁰. Сравнително еднообразие се наблюдава в повечето паметници и по отношение на обекта на поклонение, който е най-често олтар с лопата и две стила⁵¹. Срещат се и изключения, в които олтарът с лопата и стилата са допълнени с фигурите на лампа на висока поставка, растение или дракон⁵². В някои паметници, като VM 22439, поклонникът е изправен само пред олтар с лопата.⁵³ Принципно обаче, изключенията се срещат по-рядко по коничните печати в сцена тип 3, примерно от проучените 30 печата от колекцията на Предноазиатския музей описаните елементи се наблюдават в 6 от тях.

Тук е мястото да се отбележи нещо интересно, и то във връзка с обекта на поклонение. Редица скарабонидни печати в този тип на мотива имат за такъв не традиционния олтар с лопата и стила, а жертвоприносителна маса с формата на X и с шест- или осмолъчна звезда над нея. Пример за такъв паметник е VA Bab 1568, от нововавилонската епоха (фиг. 8).⁵⁴

Вдясно на образното поле е врязана фигурата на изправен поклонник с шапка, дълги брада и коса и с вдигната в молитвен жест ръка. Той е обърнат наляво, към жертвоприносителна маса с формата на X, над която е изобразена шестолъчна звезда.

⁵⁰ Вж. и сравни фигурата на поклонника в образите на паметници VA 12896 и VA 7745 у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 75, No. 254, 77, No. 264.

⁵¹ Вж. примерно коничен печат VA 851 у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 255 или коничен печат VA 2146 у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 76, 77, No. 265.

⁵² Вж. примери за споменатите елементи в изображението на сцената от тип 3 в паметници VA 750 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 257), VA 10363 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 78, 79, No. 278) и VA 12896 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 254), като всички посочени маркови печати са конични, а повечето – от халцедон.

⁵³ Вж. изображение на паметника и данни за него в сайта на Британския музей на адрес:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=365773&partId=1&searchText=stamp-seal+Late+Babylonian&page=3 с достъп от 10. 03. 2016.

⁵⁴ Вж. основните данни за паметника в Таблица 2 и сведенията за него у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 82, 83, No. 314.

Сравнително големият брой паметници с този вариант на сцената, примерно в колекцията на Предноазиатския музей те са 14, както и специфичната форма на самите артефакти – скарабоидни печати, позволяват обобщаването им в отделна група в рамките на сцена тип 3, която може да се нарече условно тип 3 Б⁵⁵. Тази група се различава от разгледания по-горе тип А, по обекта на поклонение и формата на материалния си носител, но по основния параметър на типологизацията – стила, разлики не се наблюдават. Мотивите от тип 3 Б са еднообразни. Единственото различие, наблюдавано в тях е броят на лъчите на поместената в горната част на полето звезда, които биват 6 или 8⁵⁶.

Въпреки бедността на изразните средства в схематичния стил, в паметниците със сцени тип 3 А се наблюдават допълнителни символи. Често горе са връзани полумесец или звезда, като в паметници Klq 22 и VA 2146.⁵⁷ Рядко се наблюдават символи в долната част на полето, обикновено зад фигурата на поклонника. Когато ги има обаче, те са меч или кама – като в конични печати Klq 23 и Brett No. 145.⁵⁸ По изключение предметът е нещо различно, примерно силно схематизирана поставка с лампа на нея, като в печат MMA 59.209.13⁵⁹. Срещат се и артефакти с мотив без допълнителни символи, като Klq 24⁶⁰.

⁵⁵ Вж. примерно паметниците в Jakob-Rost, Gerlach 1997: 79, No. 281–286, 83, No. 313–321, както и интересния коничен печат АО 6007 у Delaporte 1923: 172, Pl. 92 A 763, датиран в нововавилонската епоха от издателя. Възможно е паметникът обаче да е от новоасирийската епоха, с оглед на връзания кръг над жертвоприносителната маса, под звездата.

⁵⁶ Пример за паметник с шестолъчна звезда вж. у VA Bab 1570 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 78, 79, No. 282) и за такъв с осмолъчна звезда – VA 12897 (Jakob-Rost, Gerlach 1997: 82, 83, No. 313).

⁵⁷ Вж. изображения на паметниците у Andre-Salvini 2008: 288, No. 265 и Ja-kob-Rost, Gerlach 1997: 76, 77, No. 265.

⁵⁸ Вж. изображения на паметниците у Andre-Salvini 2008: 288, No. 266 и Osten 1936: 20, Pl. XII No. 145.

⁵⁹ Вж. изображението на паметника, датиран в VI–V в. в сайта на музея Метрополитън на адрес: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/324958> с достъп от 05.03.2016.

⁶⁰ Вж. снимка на паметника у Andre-Salvini 2008: 288, No. 267. Други примери за паметници без допълнителни символи вж. у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 253, 76, 77, No. 268.

Датирането на култовата сцена тип 3 е силно затруднено от две обстоятелства. Първото е, че отпечатъци с мотива се срещат много рядко, и второто е, че спрямо нея, методът на стилистичния анализ може да се приложи твърде ограничено поради ползвания стил.

От проучените отпечатъци в колекцията на Британския музей със сигурност сцената е отразена на този по таблица BM 119062⁶¹. Паметника обаче се датира в широки граници – през нововавилонската епоха (края на VII – края на VI в.), тъй като в резултат на деструкции датировъчната му формула е разрушена. Специфичният стил на изобразяване на поклонника обаче позволява към тип 3 на сцената да бъдат причислени още няколко отпечатъка от колекцията на същия музей. Най-ранният от тях се среща в таблица BM 47475, датирана в 558/7 г. при управлението на Нериглисар, а най-късният е от таблица BM 101199, датирана в 495/4 г. по времето на Дарий I.⁶² Във всички тези паметници поклонникът е изобразен ясно с кръг на мястото на рамото в профил и с кръг на мястото на шапката – нещо характерно за този образ само в тип 3 на сцената⁶³. Следователно, като *terminus post quem* за по-широкото навлизане на мотива от типа във вавилонската глиптика може да се предложи средата на VI в., а за *terminus ante quem* – възприетият в проучванията край на V в.⁶⁴

Слабото отразяване на схематичната сцена в отпечатъци заслужава специално отбелязване, тъй като е един от малкото случаи в глиптиката на Двуречието, когато имаме повече паметници откол-

⁶¹ Вж. изображение на отпечатъка у Mitchell, Searight 2008: 128, No. 338.

⁶² Вж. изображения на отпечатъците у Mitchell, Searight 2008: 119, No. 293, 149, No. 439a, като към тях трябва да се добави отпечатък No. 318, датиран в 541/0 г. по време на управлението на Набонид, вж. Mitchell, Searight 2008: 124.

⁶³ Вж. и сравни фигурата на поклонника от печат BM 101975 (Фиг. 7) с тези от посочените в основния текст отпечатъци.

⁶⁴ Изложеното заключение не означава че паметници, датирани в периода VII–VI в., като коничен печат BM 141655, трябва да се предатират, тъй като се отнася до широката употреба на сцената от тип 3 в глиптиката, а не до най-ранните маркови печати с нея. Вж. изображение и данни за печат BM 141655 в сайта на Британския музей на адрес:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1517411&partId=1&searchText=stamp-seal+late+babylonian&page=2 с достъп от 10. 03. 2016.

кото отпечатъци. Причина за това положение може да бъде само широката употреба на печати със сцена тип 3 по материали за писане, които са различни от глинени табели, като примерно дървени табели или папирус, които, за съжаление, не са достигнали до нас.

Последната група от маркови печати с култовата сцена е особена, тъй като обобщаването на паметниците в нея е дискуссионно. Причина за това е фактът, че в изображенията на тези артефакти се наблюдават особености, характерни за повече от един от познатите стилове. Примерно в печат VA 2147, олтарът с лопата и две стила, както и два допълнителни символа – горе полумесец, а зад поклонника – кама или меч, са изобразени в пластичен стил. За сметка на това обаче, фигурата на поклонника във всичките си елементи, с изключение на ръката, е врязана в схематичен стил⁶⁵. Във вече разглеждания печат АО 6226 поклонникът има всички черти на този, познат от паметниците в изящен стил, докато останалите елементи в сцената са изобразени в пластичен стил⁶⁶. Тази група от печати е сравнително малобройна, а наличието ѝ е разбираемо в контекста на тясната връзка между отделните стилове в изобразяването на мотива. По-проблемно е класифицирането на паметниците в някой от описаните типове поради преходният им стилистичен характер.

3. Наблюдения върху сцената в марковите печати.

Изложеното дотук позволява да се направят някои обобщаващи наблюдения върху марковите печати с култовата сцена за разглеждания период. Както се вижда от разгледаните паметници, мнозинството от тях – поне ок. 70% са конични по форма, изработени предимно от халцедон и ахат в различни цветове (вж. Таблица 2). След коничните най-срещани са скарабонидните паметници. По тези два показателя – формата и материала от които са изработени, печа-

⁶⁵ Вж. изображение на артефакта у Jakob-Rost, Gerlach 1997: 74, 75, No. 258 и го сравни с фиг. 5 тук или паметника в пластичен стил у Andre-Salvini 2008: 223, No. 176.

⁶⁶ Вж. паметника у Delaporte 1923: 173, Pl. 92 A 768 и сравни изображението му с това на печат VM 108849 на Фиг. 3 тук. Мъжката фигура в печата от Лувъра е изобразена необичайно детайлно за пластичния стил и по нея се виждат ясно шапката, брадата, дългата коса, лицето и облеклото в подробности – нещо принципно характерно за изящния стил.

тите с мотива са характерни за епохата и представляват интегрална част от изкуството на глиптиката.

Въпреки сравнителното си еднообразие, темата на мотива е третирана креативно, за което свидетелстват ползваните стилове в изобразяването ѝ. В това отношение, независимо от по-малките изразни възможности на марковите печати, сцената в тях е представена по-разнообразно в сравнение с цилиндровите печати, в които се среща основно в изящен стил и рядко в пластичен.⁶⁷

Първият от основните елементи в сцената – фигурата на поклонника, в повечето случаи е стандартизиран по вид и поза: изправена и обърната към обекта на поклонение, с вдигната в молитвен жест ръка, с шапка и дълги брада и коса (вж. фиг. 3, 5, 7). В сцена тип 1 има редки изключения по заеманата поза или външния вид на поклонника, докато в сцените от тип 3 фигурата с традиционните вид и поза се среща в 100% от проучените паметници (вж. фиг. 7, 8). За момента само в сцените от тип 2 има малко по-различно предаване на образа чрез фигура на изправен обръснат мъж⁶⁸. Този вариант на образа е добре засвидетелстван в цилиндрови печати (вж. фиг. 9), но поради хронологическата близост на паметниците от двете групи остава неясно дали е заимстван от тях, или е ползван паралелно. Трябва обаче да се отбележи, че обръснатият поклонник в сцена тип 2 е познат по-скоро по отпечатъци, отколкото по печати и е представен в не повече от 20% от паметниците в групата.

В проучванията има дискусия относно характера на изправената мъжка фигура в сцената. Редица автори, като Delaporte, Jakob-Rost, Boehmer, приемат, че традиционният поклонник – с шапка, брада и коса, е жрец (pretre, Beter).⁶⁹ Porada и Collon обаче предпочитат и

⁶⁷ Вж. примерно цилиндрови печати със сцената в изящен и схематичен у Collon 1987: 82, No. 375, No. 377, 184, No. 883.

⁶⁸ Вж. сведенията за такива изображения в бел. 36. Тук е мястото да се отбележи, че все пак изображенията, в които има поклонник (обръснат или с брада) и допълнителни символи, но липсва основен обект на поклонение, се причисляват към изображенията с култовата сцена условно. Тяхната принадлежност към нея е дискусийна, поради липсата на втория основен елемент в сцената, участващ в нейната дефиниция. Остава неясно дали нанесените в паметниците от този тип допълнителни символи имат ролята на главен обект на поклонение.

⁶⁹ Вж. Delaporte 1923: 170, A 728 – A 730, Jakob-Rost, Gerlach 1997: 65, Boehmer 1975_359, 361, Fig. 107o, 361, Abb. 275k, l.

то с основание, да го определят просто като поклонник (worshipper), приемайки за жрец мъжката фигура с обръснати глава и коса⁷⁰. Възможно е обаче образът на традиционния поклонник – с брада, коса и шапка, да е символ на владетел, тъй като по паметниците на глиптиката и релефа от I-то хил. само царят стои пред божествата или знаците им в подобни сцени с шапка (корона)⁷¹.

Вторият основен елемент в мотива – обектът на поклонение, е предаден в сцените от трите стила чрез съчетаване на олтар и стоящи върху него символи на божества. Повечето от тях са добре познати още от II-то хил. и се откриват по паметниците kudurru от Каситската епоха⁷². Този елемент почти винаги се появява в дясната част на образното поле. Най-често срещаните символи на олтара са емблемите на двете главни божества в нововавилонския пантеон, Мардук и Набу – драконът мушхушшу, лопатата и двете стила⁷³. Това наблюдение се отнася за поне 70% от паметниците и в трите типа на сцената. Изключенията са най-засвидетелствани в сцени от

⁷⁰ Вж. Porada 1947: 163, Fig. 32, Collon 1987: 83, като в по-новите проучвания е възприета позицията на двете авторки и фигурата с брада, шапка и дълга коса се приема за такава на служител поклонник – вж. Andre-Salvini 2008: 288, No. 265–267.

⁷¹ Вж. примерно образа на владетеля по цилиндрови печати у Collon 1987: 76, No. 341, 129, No. 553, No. 555, 133, No. 561, 182, No. 864, 184, No. 883, както и по асирийски релефи в сцени с подобен контекст у Reade 1987: 26, Fig. 30, 45, Fig. 62, 57, Fig. 84, като изображенията от релефи в дворците на Ашурназирпал II и Ашурбанипал, както и от Черния обелиск на Салманасар III, датирани в IX и VII в.

⁷² Паметниците kudurru са по форма каменни надписи, свързани с ползването и притежаването на поземлени имоти. На тяхната лицева страна, обикновено горе или встрани от клинописния текст, са нанесени символи на божества. Артефактите възникват през Каситската епоха (XVI–XII в.), но се употребяват и по-късно. Вж. образи на паметниците и символите по тях у Andre-Salvini 2008: 119, No. 70, 136, No. 92, 137, No. 93, както и Black, Green 1992: 113, Fig. 90.

⁷³ Повече за емблемите на боговете Мардук и Набу, както и сферите на тяхната власт вж. у Black, Green 1992, с. 128–129, 133–134. В редица паметници, особено от тип 2 и почти напълно в тип 3 А, в сцената отсъства драконът мушхушшу. Когато е изобразен в сцени 3 А, той е силно схематизиран и невинаги е лесно различим по паметниците. Вж. примерно печати VA 3291 и VA 12896 у Jakob-Rost, Gerlach 1997, с. 74–75, No. 251, 254.

тип 2 по печати и отпечатащи, както и в около 1/3 от мотивите в тип 3 (фиг. 6, 8). Това са емблемите на други широко почитани божества в нововавилонската епоха (фиг. 4, 6): гръмотевиците на бог Адад, покровителят на дъжда, кучето на богиня Гула, покровителка на физическото здраве, осмолъчната звезда на Ищар, господарката на войната и любовта, лампата с подставка на бог Нуску, пазителят на сънищата и други, по-рядко ползвани знаци, чиято семантика е неясна⁷⁴. По-особен е обектът на поклонение в паметници тип 3 Б – жертвоприносителна маса с астрален символ над нея (вж. фиг. 8). Тук той е изобразен алтернативно, при това по начин, нямащ аналог сред паметниците от тип 1, 2 и 3 А. Така създателите на паметниците успяват в дадена степен да компенсират ограничените изразни средства на схематичния стил, без да изменят концептуалната дефиниция на основните елементи в сцената. По своята семантика масата е заменима с олтара, като предмет, свързан с почитането на божествата. В тази си функция е засвидетелствана в различни паметници от глиптиката⁷⁵. Обектът на поклонение е изобразяван най-разнолик в паметниците от тип 2, а най-бедно в тези от тип 3 А. Без съмнение обаче, най-красивото му връзване се среща в сцените от тип 1 (фиг. 3).

За допълнителни символи се ползват най-често знаците на астрални божества – полумесецът на бог Син, покровителят на царската власт и плодородието, звездата на Ищар, крилатият диск на бог Шамаш, господарят на справедливостта и гаданията.⁷⁶ Когато посочените знаци се употребяват като допълнителни, те се изобразяват в горната част на образното поле (фиг. 5). Сред тях най-ползван в сцени тип 1 и 2 е полумесецът, срещан в поне 70% от паметниците (Фиг. 3, 5). В печатите от тип 3 А, обаче знакът се среща толкова често, колкото и звездата. В долната част на образното поле най-

⁷⁴ По-подробно за символите и функциите на боговете Адад, Гула, Ищар и Нуску вж. Black, Green 1992, с. 110–111, 101, 108–109, 145.

⁷⁵ За жертвоприносителния инвентар в Двуречието вж. Black, Green 1992, с. 158–159. Примери за сцени, в които е изобразена жертвена маса, могат да се видят в много цилиндрови печати. Вж. Collon 1987: 76, No. 338, 84, No. 391, 174, No. 811, 175, No. 823, чиято маса е много сходна по вид с тази в тип 3 Б, макар и в контекста на сцена с пир, а не на култова сцена.

⁷⁶ За функциите на боговете Син и Шамаш, както и за техните символи вж. Black, Green 1992, с. 125, 182–184.

врязвани са изправеният ромб, камата, а в някои паметници – топор и митично същество с черти на човек, птица и скорпион (фиг. 5). Семантиката на тези знаци е дискуссионна⁷⁷. Те са изобразени обикновено зад фигурата на поклонника и по-рядко зад тази на олтара. Срещат се повече в сцени тип 1 и 2, а в тези от тип 3 липсват почти напълно.

Настоящото проучване потвърждава вече известните хронологически рамки, в които се датира широкото разпространение на култовата сцена сред марковите печати. За *terminus post quem* може да се приеме краят на VII в., а за *terminus ante quem* – краят на V в. Във вътрешната хронология на процеса има все още неясноти, но въз основа на проучените отпечатьци и артефакти, се очертава следната картина. Сцена тип 1 навлиза по-широко в марковите печати през втората половина или в края на VII в. и е слабо засвидетелствана по отпечатьци. Сцена тип 2 се разпространява по-широко още в началото на VI в., а употребата ѝ е добре засвидетелствана в отпечатьци чак до края на V в. Сцена тип 3 получава по-широко разпространение около средата на VI в. Подобно на сцена тип 1, тя също е слабо осветлена в отпечатьци, но за сметка на това е позната от повече артефакти. В периода VI–V в. сцените от трите типа се употребяват синхронно, въпреки че навлизат широко по различно време в краткия отрязък между края на VII и средата на VI в., когато историческият фон на Близкия изток е доминиран от Новоавилонското царство и неговите главни божества⁷⁸.

В заключение може да се посочи, че проучените по марковите печати, типове на култовата сцена, са доказателство за активната употреба на мотива и неговото творческо пресъздаване. Стилис-

⁷⁷ В проучванията няма единно становище за значението на посочените знаци. Митичното същество, което в този си вид се разпространява широко в глиптиката през Ахеменидската епоха, се приема в някои изследвания за свързано с бог Набу. (Voehmer 1975: 359, Abb.107d). Ромбът е разглеждан като символ на плодородието (Collon 1990: 29, Fig 16) или като знак с магическо-защитна функция (Black, Green 1992: 153). За скиптъра, приличащ на топор, вж. Black, Green 1992: 169, а за камата/меча вж. Димитрова, Мукарзел 2012, с. 96–97.

⁷⁸ Тук е нужно едно важно уточнение. Изложената хронология се отнася до широката употреба на паметниците със сцени от трите типа, а не за възникването на мотива в марковите печати изобщо, което вероятно е по-ранно.

тичните различия са умело съчетани с ползването на сходни елементи в изображенията, чието третиране не води до рязка промяна в нейните основни черти и семантика, свързани с преклонението пред божествата. В типологичното развитие на мотива се наблюдава развитие от по-сложни към по-прости и схематични изображения, което несъмнено е повлияно от историческия и културен контекст в употребата на мотива.

ЛИТЕРАТУРА

Димитрова, Мукарзел 2012: Д. Димитрова, К. Мукарзел. Могилен гроб от римската епоха при Драгоданово, Сливенско. – В: Археология, 2012/1, 82–101. // **Dimitrova, Moukarzel 2012:** D. Dimitrova, K. Moukarzel. Mogilen grob ot rimskata epoha pri Dragodanovo, Slivensko. – IN: Archaeology 2012/1, 82–101.

Мукарзел 2016: К. Мукарзел. За Култовата сцена в нововавилонската глиптика през VII – V в. пр. Хр. Част I. – В: Сборник Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VIII. Societas Classica. Велико Търново, с. 321–344. // **Moukarzel 2016:** K. Moukarzel. Za Kultovata scena v novovavilonskata gliptika prez VII – V v. pr. Hr. Chast I. – IN: Sbornik Kulturi I religii na Balkanite, v Sredizemnomoriето I Iztoka VIII. Societas classica. Veliko Tarnovovo 2016, s. 321–344.

Andre-Salvini 2008: B. Andre-Salvini. Babylone. Catalogue de l'exposition. Musee de Louvre, Paris.

Beaulieu 2000: P-A. Beaulieu. Legal and Administrative Texts from the Reign of Nabonidus. Yale Oriental Series XIX (YOS XIX). New-Haven – London.

Black, Green 1992: J. Black, A. Green. Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary. London, 1992.

Boehmer 1975: R. Boehmer. Glyptik von der alt- bis zur spätbabylonischen Zeit. – IN: Der alte Orient (Propyläen Kunstgeschichte 14), Ed. W. Orthmann, 336–362.

Clay 1912: A. Clay. Babylonian Business Transactions of the First Millennium BC. Part I. Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan (MLC 1). New York.

Clay 1919: A. Clay. Neo-Babylonian Letters from Erech. Yale Oriental Series. Babylonian Texts Vol. III (YOS III). New Haven – Yale.

Collon 1987: D. Collon. First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East. London, 1987.

Collon 1990: D. Collon. *Near Eastern Seals. Interpreting the Past.* British Museum, London.

Delaporte 1923: L. Delaporte. Catalogue des cylindres. Cachets et pierres gra-vees de style orientale. II. Acquisitions. Musee de Louvre, Paris.

Dougherty 1920: R-P. Dougherty. Records from Erech. Time of Nabonidus (555–538 BC). Yale Oriental Series. Babylonian Texts Vol. VI (YOS VI). New Haven – Yale.

Dougherty 1923: R-P. Dougherty. Archives from Erech. Time of Nebuchad-rezzar and Nabonidus. Goucher College Cuneiform Inscriptions Vol. I (GCCII). New Haven.

Dougherty 1933: R-P. Dougherty. Archives from Erech. Neo-Babylonian and Persian Periods. Goucher College Cuneiform Inscriptions Vol. II (GCCII). New Haven.

Jakob-Rost, Gerlach 1997: L. Jakob-Rost, I. Gerlach. Die Stempelsiegel im Vor-derasiatischen Museum. Staatliche Museum zu Berlin.

Menant 1880: J. Menant. Empreintes de cylindres assyro-chaldeens relevees sur les contrats d’interet prive du Musee Britannique. Paris.

Mitchell, Searight 2008: T. Mitchell, A. Searight. Catalogue of Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals III: Impressions of Stamp Seals on Cuneiform Tablets, Clay Bullae, and Jar Handles. Leiden – Boston.

Moorey 1994: P. Moorey. Ancient Mesopotamian Materials and Industries. The Archaeological Evidence. Oxford.

Osten 1936: H. von der Osten. Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett. Oriental Institute Publications 37. Chicago – Illinois.

Pittman 1987: H. Pittman. Near Eastern Seals from the Collection of Martin and Sarah Cherkasky. The Metropolitan Museum of Art, New York.

Porada 1947: E. Porada. Suggestions for the Classification of Neo-Babylonian Cylinder Seals. – In: *Orientalia*, 16, 1947, 145–165.

Porada 1993: E. Porada. Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium BC. – In: *The Art Bulletin* 75, 4, 1993, 563–582.

Postgate 1997: J. N. Postgate. Mesopotamian Petrology: Stages in the Classification of the Material World. – In: *Cambridge Archaeological Journal* vol. 7, num. 2, 1997, 205–224.

Reade 1987: J. Reade. Assyrian Sculpture. British Museum, London.

Tushingham 1992: A. Tushingham. A Neo-Babylonian Seal from Tell Taanach. – In: *BASOR* 286, 1992, 15–18.

Weisberg 2003: D. Weisberg. Neo-Babylonian Texts in the Oriental Institute Collection. Oriental Institute Publications 122. Chicago.

Zettler 1979: R. Zettler. On the Chronological Range of Neo-Babylonian and Achaemenid Seals. – In: *Journal for the Near Eastern Studies*, 38, 4, 1979, 257–270.

СПИСЪК С ПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

AO, Klq – Departement des antiquites orientales, Louvre, Paris.

BM – The British Museum, London.

GCCI – Goucher College Cuneiform Inscriptions.

MMA – The Metropolitan Museum of Art, New York.

MLC – Morgan Library Collection.

Stamp Seals III – Mitchell, Searight 2008.

YOS – Yale Oriental Series

VA, VA Bab. – Vorderasiatisches Museum, Berlin.

Фиг. 1. Маркови и цилиндрови печати

Фиг. 2. (Рис. 3. Тархан)

Фиг. 3. (© Trustees of the British Museum)

Фиг. 4. (Рис. 3. Тархан)

Фиг. 5. (Andre-Salvini 2008, № 176)

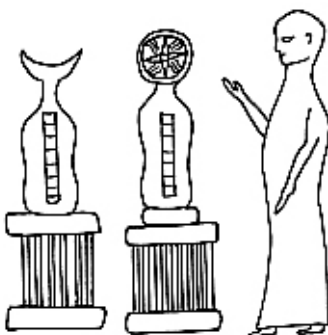
Фиг. 6. (Рис. 3. Тархан)

Фиг. 7. (© Trustees of the British Museum)

Фиг. 8. (Рис. 3. Тархан)

Фиг. 9. (Рис. 3. Тархан)

СПРАВКА ЗА ИЗТОЧНИЦИТЕ НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Фиг. 1 – Маркови и цилиндров печати от Турция. Интернет, на адрес: <https://www.sciencedaily.com/releases/2013/11/131118081040.htm> с достъп от 10.03.2016

Фиг. 2 – Цилиндров печат Morgan Seal 783, вж. Мукарзел 2016, с. 343. обр. 3.

Фиг. 3 – Марков печат VM 108849, интернет, вж. тук бел. 22.

Фиг. 4 – Марков печат MMA 1984.383.44, вж. тук бел. 24.

Фиг. 5 – Марков печат AO 4366, вж. тук бел. 34.

Фиг. 6 – Марков печат VA 3290, вж. тук бел. 37.

Фиг. 7 – Марков печат VM 101975, интернет, вж. тук бел. 49.

Фиг. 8 – Марков печат VA Bab 1568, вж. тук бел. 54.

Фиг. 9 – Цилиндров печат VM 89813, вж. 2016, с. 343. обр. 3.